

**Mərkəzi zaqafqaziyanın sovetləşməsi
və kollektivləşdirilməsi dövrünün
ictimai-siyasi mənzərəsi və
İSAXAN üsyani**

Hamlet İsxanlı

Azərbaycan və Qafqaz tarixi üzərində çalışan tarixçilərimiz öz güclərini əsasən Qədim dövrlər və Orta əsrlər istiqamətinə yönəlmiş, Qərb tarixçiləri isə Rus dövrünü daha düzgün əks etdirməyə müvəffəq olmuşlar. Xüsusi ideoloji təsirə məruz qalmamış qərblilər Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra tədqiqatlarını təbii surətdə davam etdirmiş, Sovet arxivlərini və mənbələrini də araşdıraraq bir sıra dəyərli əsərlər yaratmışlar. Azərbaycanın Rusiya idarəsi altında olan dövrünü işıqlandırmış Amerika tarixçilərinin əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır /1//7/.

XIX əsr XX əsrin ilk üçdə birinin Azərbaycan tarixini tək indiki Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə bağlamaq bir sıra mühüm cəhətlərin unudulması deməkdir. Birincisi, tarix elmimiz Rusiya idarəsi altında olan ərazilərlə bərabər İran idarəsində qalan (və qalmaqda olan) Azərbaycanı da əhatə etməlidir. İkincisi, Çar zamanı Qafqaz quberniyalara və uyezdlərə bölünmüşdü, Azərbaycan adlı dövlət yox idi, Bakı və Yelizavetpol quberniyaları ilə yanaşı, Tiflis və İrəvan quberniyalarında da, Osmanlının şərqiində də azərbaycanlılar yaşayırdı və bu mənada Azərbaycan xalqının yeni dövr tarixi daha geniş coğrafiyaya əsaslanmalıdır. Üçüncüsü, Rusiyadakı 1917-ci il fevral inqilabından sonra Ümumzaqafqaziya dövlət qurumları yaradılmağa cəhd göstərilirdi və bu istiqamət Sovet dövründə də Zaqafqaziya Federasiyası şəklində bir müddət davam etdirildi. Başqa sözlə desək, azərbaycanlıların yeni dövr tarixinin müəyyən qasmini Ümumzaqafqaziya miqyasında şərh etmək bir zəruriyyətdir. Nəhayət, mənbəşünaslıq baxımından da son iki əsrin Azərbaycan tarixi Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, Türkiyə, İran və Rusiya tarixləri ilə üzvi vəhdətdə öyrənilməlidir.

Bu yazıda işlətdiyimiz Mərkəzi Zaqafqaziya adı altında indiki Gürcüstanın şərqində və cənub-şərqindəki Qaraçöp, Qarayazı (Qardabani), Borçalı vilayətləri, Ermənistanın şimalında Lori düzənliyi ətrafında cəmləşən torpaqlar və Azərbaycanın qərbində yerləşən Zaqatala ətrafı, Akstafa və Qazax bölgələrini özündə birləşdirən ərazini nəzərdə tuturuq. Beləliklə, Mərkəzi Zaqafqaziya adlandırdığımız ərazi Çar Rusiyası inzibati bölgü sisteminə görə təqribən Borçalı və Qazax uyezdlərini, Tiflis uyezdinin böyük hissəsini, Aleksandropol uyezdinin şimalını, Siqnax uyezdinin bir qismini və Zaqatala okruqunu əhatə edir. Tiflis və Gəncə arasında yerləşən bu ərazilər içtimai-siyasi hadisələr baxımından da bu və ya başqa dərəcədə bu iki şəhərin təsir dairəsində idi.

Sovetləşmə önündə qarmaqarışq siyasi cərəyanların törətdiyi qüvvələr dünyünü anlaşılmaz və açılmaz görünür, içtimai fikir dalğası kütlələri qum yığını kimi sovurub irəli-geri, sağa və sola atırdı. Mərkəzi Zaqafqaziyada baş verən hadisələrdə Tiflis təsiri daha güclü və qabarıq idi. O dövr Tiflis siyasi mühitini formalaşdıran amillər içində milli münasibətlər az rol oynamırdı. 19-cu əsrin əvvəllərində Tiflisin etnik mənzərəsini erməni üstünlüyü, gürcü ikinciliyi və digər millətlərin cüziliyi (əhalinin təxminən dördü üçə yaxını erməni, beşdə birdən bir az çoxu gürcü idi) təşkil edirdisə, əsrin axırlarında 1897-ci ildə erməni üstünlüyü yenə də qalmış və ruslaşdırma siyasəti özünü qabarıq göstərmişdi (38% erməni, 26,3% gürcü, 24,7% rus, qalan 11% isə əsasən azərbaycanlı, alman, yunan və yəhudilərdən ibarətdi) /8/, /9/.

Ticarət və sənayedə ermənilərin üstünlüyü isə açıq-aşkar idi. 1897-ci ildə Tiflis tacirlərinin az qala yarısını ermənilər təşkil edirdi. 1900-cü ildə Gürcüstanın 150 iri sənaye qurumlarının 66-sı ermənilərə, 66-sı ruslara, 15-i gürcülərə, 3-ü isə azərbaycanlılara məxsus idi /10/, /9/

Tiflisdə ermənilərin iqtisadi üstünlüyü gürcü millətçiliyinin və vətənpərvərliyinin açıq şəkil almasına gətirib çıxarırdı. 1905-i ildə Qafqaz canişini təyin olunan Vorontsov-Daşkovun açıq-aşkar ermənipərəst və antiazərbaycanlı siyasəti, gürcülərə qarşı biganəliyi Tiflisin siyasi abı-havasını daha da kəskinləşdirirdi. Yeni canişin erməni kilsəsinin torpaqlarını özünə qaytardı, almanlara torpaq payladı, Mərkəzi Zaqafqaziya əhalisinin mühüm

hissəsini təşkil edən azərbaycanlıların isə torpaq çatışmamazlığı daha da artdı.

Bu arada 1905-1907-ci illərdə əsasən N.Jordaniyanın nüfuzu sayəsində Tiflisdə sosial-demokratların menşevik bloku üstünlük qazandı və bolşeviklər Bakıya tərəf hərəkət etdilər. Beləliklə, Mərkəzi Zaqafqaziyanın azərbaycanlı əhalisi menşevik Tiflisi ilə Azərbaycan milli hərəkətinin gücləndiyi Yelizavetpolun (Gəncə) çarpaz siyasi təsirində qaldı.

Birinci Dünya Müharibəsinin Zaqafqaziyaya birbaşa təsiri nəticəsində siyasi rənglər qatılaşdı və milli polyarlaşma daha da artdı. Ermənilərin Türkiyənin zəifləməsi halında xeyli torpaq ələ keçirəcəkləri ehtimalı Rusiya hakim dairələrinin gözündə onların ruspərəst kimi görünmələrinə səbəb olmuşdu. Menşeviklərin bəziləri alman tərəf siyasət yürüdür, digərləri isə Rusiya ilə birlikdə olmağı düşünürdülər. Ümumiyyətlə, bu zaman nə N.Jordaniya, nə də Azərbaycan sosialist hərəkətinin liderlərindən N.Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadə Rusiyadan aralanmaq siyasətinə tərəfdar deyildilər (Rəsulzadənin "Açıq söz" qəzetində Rusiya rejimini dəstəkləyən məqalələri çap olunurdu). Lakin gürcülərin bir çoxunun alman tərəfliyi, azərbaycanlıların isə Türkiyə tərəfliyi və müharibə istəməmələri, çar yüksək məmurlarını narahat etməyə bilməzdi. Bu narahatçılıq bəzən açıq düşmənçilik şəklində alır, nifrətə çevrilirdi. Qaçqınlara yardım komitəsinə müraciət edən yerli azərbaycanlılara Qrafinya Vorontsova-Daşkovanın "Mən tatar (azərbaycanlı red.) qaçqınları tanımıram, mən ancaq tatar satqınları tanıyıram" deyən cavab verməsi Rusiya hökumətinin azərbaycanlılarla "qızğın" münasibətdə olmasını çox yaxşı nümayiş etdirirdi /9/.

1916-17-ci illərdə Bakı yerli azərbaycanlılardan ibarət sosialist və milli bəyimi cərəyanların toqquşduğu və qeyri-azərbaycanlılardan təşkil olunmuş bolşeviklərin böyük üstünlüyə malik olduğu bir şəhər idi. Gəncə isə milli ruhun yüksəldiyi və milli-azadlıq hərəkətinin gücləndiyi mərkəz kimi Bakı ilə Azərbaycanda hegemonluq uğrunda mübarizə aparırdı. Tiflisdə tam üstünlüyə malik olan menşeviklər ilə Gəncə milli hərəkət cərəyanlarının qovuşduğu Mərkəzi Zaqafqaziyada bolşeviklər xeyli zəif idilər. Tiflis ətrafında yaşayan azərbaycanlılar Gəncə ilə əlaqə saxlamaqla yanaşı daha çox menşevik partiyasına meyl edirdilər. Azərbaycanın sovetləşdirilməsi ilə əlaqədar

musavatçıların da bir qismi Tiflisə gəldilər və bu şəhər Zaqafqaziyada ən antisovet mərkəzə çevrildi.

Beynəlxalq vəziyyəti və Gürcüstan silahlı qüvvələrinin zəif olmadığını nəzərə alan Sovet Rusiyası Gürcüstan menşevik hökuməti ilə 7 may 1920-ci ildə bağlanmış müqaviləyə əsasən Gürcüstanın müstəqilliyini tanıdı. S.M.Kirov Sovet Rusiyasının diplomatik nümayəndəsi kimi Tiflisə gəldi. İyunun 12-də Gürcüstanla Azərbaycan Sovet Respublikası arasında Rusiyanın vasitəçiliyi ilə bağlanan müqaviləyə əsasən Zakatala bölgəsi istisna olmaqla ortaq sərhədlər müəyyən edildi. 1921-ci il yanvarın 17-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Gürcüstanı tanıdığını elan etdi.

Zaqafqaziyada dövlətlərarası mübahisəli zonalardan biri də Borçalının cənub hissəsi idi. Bu əraziyə Başkeçiddən Calaloğluna doğru uzanan Lori düzənliyi və onun ətrafındakı Əmlikli, Ağçala, Dəlidağ, Ağlağan, Şiştəpə, Daşkəsən və Ləlvər dağları daxil idi. Əhalisinin böyük qismi azərbaycanlılardan ibarət olan bu torpaqlar menşevik Gürcüstanı ilə daşnak Ermənistanı arasında ciddi konflikt doğurmuşdu. Məhz Loridə 1921-ci il fevralın 12-də Gürcüstan əleyhinə üsyan qaldırıldı və Sovet Ermənistanına "qardaşlıq" əlini uzadan 11-ci Qızıl Ordu hissələri bir neçə gündən sonra Gürcüstana hücum etdilər. "Ertoba" adlı qəzetdə fevralın 16-da verilmiş məqalədən bir parça diqqətə layiqdir: "Bu gün həmin daşnaklar qırmızı mantiya geyərək öz qüvvələri ilə əldə edə bilmədiklərini Qızıl Ordunun kürəyi arxasında gizlənib süngülərin köməyi ilə əldə etmək istəyirlər"/11/.

Sovetləşməkdə olan Gürcüstanda müqavimət hərəkatı davam edir və müstəqillik şüarları heç cür unudulmurdu. 1924-cü ilin avqust-sentyabr aylarında baş verən güclü antisovet üsyanı əsasən Qərbi Gürcüstanda yayılsa da, Borçalı və Qarayazı bölgələrində də müəyyən canlanmaya səbəb oldu. Gürcüstanı idarə edən bolşeviklər də müstəqillik məsələsini önə çəkirdilər. Onlar "Tiflisin erməni əhalisindən təmizlənməsi" kimi etnik siyasətlə yanaşı, ilk Sovet Konstitusiyasının qəbulunda ukraynalılarla birlikdə mərkəzə ciddi müqavimət göstərirdilər /12/.

Mərkəzi Zaqafqaziyada azərbaycanlılar arasında sovetləşməyə qarşı

müqavimət hərəkəti daha da şiddətli idi. 1921-22-ci illərdə Gürcüstan İnkılab Komitəsinin üzvü və Komitənin nəzdində yaradılmış müsəlman sektorunun sədri vəzifəsində çalışan Ömər Faiq Nemanzadə Gürcüstan müsəlmanlarının vəziyyətinin çox pis olduğunu, onların ikiqat-üçqat təzyiqa məruz qaldıqlarını qeyd edirdi. Təhqirlərlə dolu kommunist təbliğatı xalqın nifrətini daha da gücləndirirdi: "Borçalıda kommunizm ideyalarının və prinsiplərinin təbliği yaxşı əllərə tapşırılmamışdır... Təbliğat-təşviqatçılar, xüsusən Azərbaycandan göndərilənlər əhalidə talançılıq duyğusu oyadır, mitinq və yığıncaqlarda allahı, peyğəmbərləri, dini və s. küçə söyüşlərilə söyüb təhqir edirdilər". /13/ İyirminci illərin ortalarında və ikinci yarısında Sovet güc orqanlarının arasıkəsilməz təzyiqləri və həbslər, əşya, mal-qaranın, taxılın dövlət tərəfindən müsadirə olunması, kəndlilərin əllərində olan faydalı torpaqların azlığı, milli haqsızlıqlar və s qarşı etiraz hissi Mərkəzi Zaqaqaziya türklərini birləşdirirdi. Onlar namus, adət-ənənə, haq-ədələt və nəhayət, yaşamaq haqqı uğrunda ölüm-dirim mübarizəsi aparmağa məcbur edilirdilər. Bu mübarizənin önündə gedənlərdən biri şəxsi şücaəti, yenilməzliyi və sərkərdəlik məharəti ilə xalq arasında məşhur olan İsaxan Hacıbayramlı idi. O, Dəmirçi-Hasanlı (Kosalı və Nazarlı məhəllələrindən ibarət olan) kəndində yaşayır, yazın sonu və yay aylarını isə əsasən Çənubi Borçalıda – Lori düzənliyinin ətrafındakı Qaraxaç yaylağında keçirirdi. İlk zamanlar Sovetlərlə münasibətdə qanun dairəsində hərəkət etməyə çalışmış, hətta onlar tərəfindən başçı ("qlavnıy") təyin edilmişdi. Lakin onun haqsızlığa dözməməsi, xalqı təhqir və təqiblərdən qorumağa çalışması və xalq arasında nüfuzu Dövlət Siyasi İdarənin (QPU) xoşuna gələ bilməzdi. Üstəlik var-dövlətli nəslə mənsub olması da sonralar "kulak" adı ilə özünün, qohum-əqrabasının və ailəsinin təqib olunmasına, həbs və sürgünlərə məruz qalmalarına səbəb olacaqdı. L.Beriya İsaxanı şəxsən tanıyır, yeri gələndə onun nüfuzundan istifadə etməyə çalışır, sonralar isə ona qarşı tətbiq edilən dövlət gücünün əsas təşkilatçısına çevrilmişdi.

Ö.Nemanzadə Gürcüstan Revkomun sədri F.Maxaradzeyə yazdığı məktublarda "müsəlmanları sovet rejimi tərəfə cəlb etməyin ən vacib üsulu onların inzibati idarə olunmasının bacarıqlı təşkil edilməsidir" deyə digər millət

nümayəndələrinin müsəlmanlara birbaşa rəhbərlik etməsinə qarşı çıxırdı. "Rəhbərliyin tam olmasa da, əksər hallarda müsəlmanların öz içindən olması, xalq kütlələrinə yaxın olan, onun psixoloji-milli xüsusiyyətlərini yaxşı bilən, kəndli məişətinin mürəkkəb vəziyyətini duya bilən olması zəruridir"/13/. Ö.F.Nemanzadənin təklifinə uyğun olaraq yaradılmış banditizmə qarşı mübarizə aparən milis dəstəsinə başçı təyin edilən İsxan bu vəziyyətdən məharətlə istifadə etmiş, Qarayazıda, Lori düzənliyi və Qaraxaç yaylağında azərbaycanlılardan ibarət güclü mühafizə dəstələri yaratmış, üç respublikanın qovuşduğu ərazilərdə əhalinin nisbi rahatlığını təmin edə bilmişdi.

İsxanın fikri kəndlilərin həyatının toxunulmazlığı, milli adət-ənənələrin saxlanması, kəndliyə məxsus torpaqların genişləndirilməsi, əşya və malqaranın kəndlilin əlindən alınmaması şərtlərini təmin etməklə Sovet hökuməti ilə yola getməkdə. Türkcülüyü, müsəlmançılığı unutmaq ilə yanaşı, o, yerli xalqın vətəni tərk edib Türkiyə və ya İrana keçməsi fikrini bəyənmirdi. "Doğulduğun torpağı qoru, o torpaqda yaşa" tezisini müdafiə etmək İsxana o qədər də asan deyildi. Haqsızlıq aşırı-daşırı: "Müsəlmanların zorla torpaqlarını alıb ermənilərə, almanlara verir, yaylaqlarda ərzaq komitələrinin agentləri zorla qoyun sürülərini çobanların əlindən alır, Ramazan ayında minarələrdəki müəzzinləri söyür və daşa basır, qadınları təhqir edirdilər"/13/. Bu cür cinayət və təhqirlərin qarşısını açan İsxanın mərdliyi və ikidliyi hətta kommunistlər arasında ona nüfuz qazandırmış, əlaqələrini genişləndirmiş, müqavimət gücünü artırmışdı.

Bu yerlərdə "Xozeyin" adı ilə məşhur olan digər şəxs Qurban Hacıbayramlı (İsxanın əmisi oğlu) menşevik partiyasının üzvü və ən qatı antibolşeviklərdən biri idi. Güclü analitik düşüncəyə malik və yaxşı natiqlik qabiliyyəti olan H.Qurban Azərbaycandan gələn kommunistlərin təbliğatını alt-üst edir, sovet hökumətinin xalqı məhvə apardığını söyləyir, mitinqlər təşkil edirdi. Bir neçə dəfə həbs edilmiş, sürgünə göndərilmiş, lakin hər dəfə geri qayıdaraq antisovet fəaliyyətini davam etdirirdi /14/,/15/.

1929-cu ildə başlanan kolxoz hərəkatı ilə xalqın nisbi dincliyinə son qoyuldu. Qısa vaxtda elliklə kollektivləşmə siyasəti yürüdü. Bu işin

aparılmasında QPU mühüm rol oynamalı idi.

Tiflisdən göndərilən və QPU rəhbər işçilərindən Aşotyanın başçılıq etdiyi dəstə Dəmirçi-Hasanlıda kəndlilərin mallarını yazmağa və bir yerə toplamağa başladı. İsxanı yaxşı tanıyan və xalqın silahlı olduğunu bilən L.Beriya bu kənddə kolxoz qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi; O, düşünürdü ki, burada kolxoz qurulsaydı, o biri yerlərdə çətinlik olmayacaq. İsxana qurulacaq kolxozun sədri vəzifəsini tutmaq təklif edildi və O, Tiflisə dəvət edildi. 1929-cu il oktyabrın 27-də kolxoza girməyə məcbur edilən kəndlilər Aşotyanın dəstəsinə hücum etdilər/14/. Həmin ərəfədə Beriyanın yanına aparılarkən yolda tanış kommunistlərdən biri "Səni aldadıb öldürmək istəyirlər, qaç canını qurtar" deyərək İsxana xəbərdarlıq etdi. İsxan kəndə qayıtmağa müvəffəq oldu. Yerli camaat və ətraf kəndlərdən gələn nümayəndələr İsxanın kolxozu qəbul etməsindən həyəcana düşmüşdülər və indi ondan silahlı mübarizəyə başlamasını tələb etdilər. Üsyançılar mütəşəkkil silahlı müqavimət göstərməyi qərara aldılar. İsxanın başçılığı ilə üsyan təşkilatı quruldu, Qarayazının hər tərəfindən könüllülər axışaraq gəlməyə başladılar.

Zakkraykomun 1929-cu il noyabr plenumu kollektivləşmə məsələsində təcridçiliyi, yerli xüsusiyyətləri nəzərə almağı, ehtiyatlı olmağı önə çəkərək M.D.Oraxelaşvilini Zakkraykomun birinci katibliyi vəzifəsindən azad edib, bu işi yerli kadrları tanımayan, milli xüsusiyyətlərin incəliyinə varmayan A.N.Krinitskiyyə həvalə etdi. Dekabrın 15-də Zakkraykomun Rəyasət heyətinin iclasında A.M.Nazaretyan tərəfindən hazırlanmış "Zakkraykomun yaz kənd təsərrüfatı kompaniyası üzrə ZSFSR-in partiya təşkilatlarına direktivlərinin proyektini" müzakirə edildi. Böyük sürətlə və geniş ərazidə kollektivləşmə keçirilməsini təklif edənlər arasında D.Bünyadzadə və Ə.Qarayev xüsusilə fərqləndilər. L.Beriya isə hətta bütöv kollektivləşmə rayonlarından kənarda da kulakların ləğvinə başlamağı təklif etmişdi /16/.

1929-cu il dekabrın 16-da böyük milis qüvvələri üsyançılar üzərinə hücum etdi. Şiddətli vuruşmada İsxanın dəstəsi tam qələbə qazandı, milislərdən xeyli öldürülən və əsir düşənlər oldu. Kommunistlər Qarayazının mərkəzi Qaratəpəni (indiki Qardabani şəhəri) tərk etməyə məcbur oldular və Qarayazı üç aya yaxın

üsyancıların əlində qaldı. İsxan üsyanının geniş vüsət alması Tiflisin hakim dairələrində və Zaqafqaziya rəhbərliyində böyük təşvişə səbəb oldu.

Ş.Eliava və L.Beriya üsyanın yatırılması üçün qəti tədbirlər görməyə çalışdılar. Milis qüvvələrinin kifayət etməyəcəyi və üsyancılara qarşı ordu hissələrinin göndəriləcəyi xəbəri yayıldı. Üsyancılar da ciddi hazırlaşdılar. İsxan rus, alman və gürcü kəndlərindən, eləcə də kommunist və komsomolçulardan silahların yığılması haqqında əmr verdi.

ÜK(b)P MK-nın 1930-cu il 5 yanvar tarixli qərarı kulaklığın bir sinif kimi ləğvi siyasətini rəsmi olaraq elan etdi. 1930-cu il yanvarın 11-də "Pravda"qəzeti baş məqaləsini "Kulakları bir sinif kimi ləğv etmək günün vacib məsələsidir" şüarına həsr etdi. Zakkraykomun 1930-cu il yanvar plenumu elliklə kollektivləşmə və kulaklığın bir sinif kimi ləğvi yolunda praktik işlərin görülməsini zəruri hesab etdi. Azərbaycan kəndlərində nəinki kulakların, həmçinin ruhanilərin dərhal ləğvinə başlamağı təklif edənlər oldu. "Gəncə okruqunun kulaklarını Qarabağa, Qarabağlıları Səlyana, Səlyanlıları Naxçıvana köçürəcəyik" "Bəs biz sonra nə edək? Kulakları bu rayonlarda (kollektivləşməmiş-red.) saxlamaq olmaz. Onları hara köçürək xaricə, SSRİ-nin ucqar yerlərinə, bəzi qonşu ölkələrə?..." /16/.

İsxan öz kəşfiyyatçı və təbliğatçılarını müxtəlif rayonlara göndərir, üsyanı daha geniş ərazilərə yaymağa çalışırdı. Qarayazı rayonundan Tiflisə göndərilən hökumət hesabatında deyilirdi (təbii ki, yumşaldılmış şəkildə): "Xoşa gəlməz hallardan biri kəndlilərin kulakların köçürülməməsini xahiş etmələridir". Zakkraykoma gələn başqa bir məlumatda isə kulakların köçürülməsinin əhalidə böyük narazılıq və həyəcan doğurduğu qeyd edilirdi /16/.

Yanvarın axırı və fevral ayında Borçalını üsyan бүрүdü: Sarvan, Korarxı, Qızıl-Hacılı kəndlərində camaat silaha sarıldı. Hökumət başını itirmişdi bir tərəfdən zorakılıq cəhdləri təkrar olunur, digər tərəfdən isə Borçalı və Qarayazı rayonlarında kulakların izlənməsi rəsmi olaraq dayandırılmışdı.

Yanvarın axırlarında A.İ.Krinitkiy Moskvaya yola düşdü, orada Zakkraykom Rəyasət heyətinin 15 dekabr tarixli qərarı və kulakların köçürülməsi ilə bağlı məsləhətləşmələr apararaq və uyğun göstərişlər alaraq,

yolda bir az Bakıla dayandıqdan sonra, fevralın əvvəlləri Tbilisiyə döndü. 1930-cu il fevralın 6-da Zakkraykom "Gürcüstan və Ermənistanın əhalisi türk olan rayonlarında kollektivləşmənin keçirilməsi haqqında" xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarda, o cümlədən, deyilirdi: "Axır ayların təcrübəsi göstərir ki, tayfa münasibətlərinin dərin izləri və eləcə də keçmiş millətlərəarası düşmənçiliyin mövcudluğuna görə Gürcüstan və Ermənistanın türk əhalisi məskunlaşan rayonlarında yaz kənd təsərrüfatı kompaniyasının, kollektivləşmənin və kulaklara aid tədbirlərin həyata keçirilməsi xüsusi çətinliklərlə rastlaşır". Gürcüstan və Ermənistan K(b)P MK-nə partiya komitələri və QPU xətləri ilə türk əhalisi olan yerlərdə yaxın zamanda köçürmə tətbiq edilməməsi, kulaklara qarşı heç bir repressiv ölçülərin götürülməməsi (Respublikaların MK-ları tərəfindən hər konkret halda təsdiq olunmursa) barədə direktivlər hazırlanması təklif olunurdu. Beləliklə, İsxan hərəkatı Moskvanın Mərkəzi Komitənin xüsusi diqqətini cəlb etmiş və onu müvəqqəti də olsa geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Ancaq P.N.Lomaşvilinin dəyərli tədqiqatı/16/ sübut edir ki, "Zakkraykom və respublikaların partiya təşkilatlarının mərkəzi komitələri vəziyyətin çox ciddiliyini, çox dərinə getdiyini və buraxılmış səhvlərin və əyintilərin təhlükəsini hələ tam dərk etmirdilər".

20 fevral Gürcüstan K(b)P MK "Tiflis okruqu türk rayonlarının vəziyyəti haqqında" qərarla bir daha diqqəti üsyanın dinc yolla yatırılması tərəfə yönəltdi: "MK-nın Borçalı və Qarayazı rayonlarının elliklə kollektivləşmə rayonları olmadığı haqqında sərəncamına ciddi əməl edilsin və buradan uyğun nəticələr çıxarılsın: a) Köçürülmüş bütün kulaklar öz yerlərinə qaytarılsın və b) Kulaklara qarşı görülən bütün cəza tədbirləri dayandırılınsın, müsadirə edilmiş qoyun sürüləri və digər mülkiyyət geri qaytarılınsın". Bəzi çıxışlarda "milli rayonlarda kolxoz quruculuğu daha aşağı templə aparılmalıdır", "Kollektivləşmiş siyasi skandaldansa, kollektivləşməmiş Gürcüstan daha yaxşıdır" kimi fikirlər söylənilsə də, kollektivləşmə məsələsinin incəliyinə nüfuz edənlər çox az idi.

Ümumiyyətlə, bu dövr kollektivləşmə və kulaklarla mübarizəyə aid ziddiyyətli qərarlarla doludur. "Antisovet elementləri" həbs və sürgün etməyə yönəlmiş hərəkatlar ocağı daha da alovlandırırdı. Zakkraykom Azərbaycanın

sərhəd rayonlarında aprelin 1-nə qədər "əksinqilabçı kulak aktivlərinin" kütləvi kompaniya şəklində deyil, fərdi olaraq həbsə alınmasını təklif edirdi. "Təhlükəli olduğu üçün 1930-un yazında həmin yerləri elliklə kollektivləşmə rayonları elan etməmək, amma əslində bütün bu tədbirləri kollektivləşmənin həqiqi müvəffəqiyyətləri və kasıb-ortabab kütlələrin partiya ətrafında birləşməsi əsasında aparmaq, kulakların məhv edilməsi siyasətini tamamilə həyata keçirmək" fikri qərarlaşdırılmışdı.

Martın 10-u S.F.Redens və L.Beriya Moskvaya-Yaqoda və Yevdokimova göndərdikləri məlumatda antikolxoz və antisovet çıxışların əsas səbəbini repressiv tədbirlərin kifayət qədər aparılmadığı ilə izah edirdilər: "Xalq bunu hakimiyyətin zəifliyi kimi başa düşür və üsyançılar daha da qudururlar". Ona görə, "Əgər həlledici ölçü götürülməsə yazda vəziyyət çox xarablaşa bilər və silahlı toqquşma labüd olar". Beləliklə, Zaqafqaziya QPU-nun sədri və müavini repressiyanın artırılmasını yeganə yol hesab edirdilər və bu xəbərləri Ümumittifaq QPU vasitəsilə "Stalin və Serqo yoldaşlara" çatdırırdılar /16/.

Qarayazını öz idarəsi altına almış İsxan bir sıra rayonlarla Borçalı, Qazax, Axalkələk, Qaraçöp, Lori və Zakatala ilə əlaqə saxlayır və onlardan gələn nümayəndələri qəbul edirdi. Kəndlərdə yerləşmiş kəşfiyyatçılar, Tiflisdəki tanışlar və qeyri-türk kəndlərində üsyançılara rəğbət bəsləyən əhali vəziyyətdə hər hansı dəyişiklik haqqında İsxana xəbər çatdırırdılar. Artıq ordunun işə qarışacağı aydın idi. Üsyançılar Qarayazı meşəsində müdafiə mövqei tutdular. 1930-cu il martın 10-u keçə böyük miqdarda Ordu birlikləri hücumu keçdilər. Üsyançıların arxa tərəfi Kür çayı, qarşılarında isə yarım dairəvi ön xətt arxasında qat-qat yer alan Qızıl Ordu idi. İki hərbi təyyarə, iki tank, yaxınlıqdakı dəmiryolu üzərində dayanan zirehli qatar, eləcə də piyada və süvarilərdən ibarət cəza maşını döyüşə cəlb edilmişdi. Beriya şəxsən döyüşü müşahidə etmək və sanki qələbəni dərhal bayram etmək üçün zirehli qatarda gözləyirdi. QPU bu üsyanın nə dərəcədə təhlükəli olduğunu yaxşı anlamış və onu boğmaq üçün geniş hazırlıq işləri aparmışdı. Martın 10-u gündüz Moskva ilə danışıqda repressiyanın yeganə yol olduğu əsaslandırılmış, həmin günün axşamı isə Beriya İsxanla birbaşa haqq-hesab çürütməyə girişmişdi. İsxan mühasirənin zəif

nöqtəsi təxmin etdiyi Qarasu ətrafında əkshücuma keçməyi qərara aldı. Lakin düşmən sürətlə yerdəyişmə etməyə və həmin tərəfi qısa müddətdə gücləndirməyə müvəffəq oldu. Piyada və süvari qızıl əsgərlər dayanmadan atəş açır və hücumu keçirdilər. 20-21 yaşlı gənclərdən tutmuş daha təcrübəli döyüşçülərə kimi hamı sayca üstün olan düşmənlə fəvqəladə igidliklə vuruşurdular. İsxan əvvəlcədən düşündüyü çox təhlükəli, amma cəsarətli bir planı həyata keçirirdi onun döyüşçüləri qızıl əsgər formaları geymişdilər. Bəzi hallarda tək tüfənk deyil, soyuq silahlar da işə düşməli olurdu. Üsyançıların qeyri-adi möhkəm müdafiəsindən və əkshüculardan özlərini itirmiş qızıl əsgərlər dalğa-dalğa hücumu keçir və böyük itki verirdilər. İsxan gur səslə "Qardaşlar, atəş açın, qələbə bizimdir" deyərək tez-tez yerini dəyişir, döyüşə başçılıq edirdi/14/. Üsyançıların manevri və düşməni çaşdırması nəticəsində tanklar yaxınlıqdakı kanala düşüb döyüşə girə bilməmişdilər. Mustafa Alcanlı, Nağı hacıbayramlı, İsa Qastanlı və başqaları düşməne böyük tələfat vermiş və tək sıravı əsgərləri deyil, zabitləri də sıradan çıxarmağa müvəffəq olmuşdular.

İlkin məlumatlara görə qızıl əsgər və zabitlərdən 92 nəfər öldürülmüş və yüzlərlə yaralanmışdılar. Martın 10 və 11-i günləri zirehli qatarla döyüş meydanı arasında hərəkət edən Beriya matəm içində ölü və yaralıları 4 vaqona dolduraraq Tiflisə yollandı. Üsyançıların itkisi 3 - 4 nəfərdən ibarətdi.

Qarasu ətrafındakı döyüşdən sonra İsxan üsyançıları əvvəlcə Madaş dağına, sonra isə Saqqızlı dağa apardı. Döyüş zamanı aralı düşmüş üsyançılar da yavaş-yavaş bura yığışmağa başladılar.

Gürcüstan və Ermənistanın türk əhalisinin, 1930-cu ilin fevralından başlayaraq hökumətə qarşı qaldırdığı üsyanlar şiddətlənir, genişlənir və davamlı hal atmağa başlamışdı/9/,/16/,/17/,/18/. Kolxoz quruculuğundakı zorakılıq və onun doğurduğu üsyanlar Sovet rejimini bu başibəlalı məsələ ətrafında taktikanı dəyişdirməyə məcbur edirdi. Stalinin "Müvəffəqiyyətlərdən baş gicəllənməsi" məqaləsi Ümumittifaq miqyasında bu istiqamətdə ilk rəsmi bəyannamə idi.

P.N.Lomaşviliyə görə (/16/, səh. 314) martın 12-də Zakkraykom ÜK(b)P MK-ya Zaqaqaziyada siyasi vəziyyət və kolxoz quruculuğu haqqında geniş bir məlumat verdi və görünür ki, bu məlumat Moskvanın Tiflisi günahlandırmasına

bir cavab idi. Bu yazıda Zakkraykomun katibliyi ÜK(b)P MK-ya vaxtlı-vaxtında informasiya vermədiyi barədə səhvi boynuna aldığı bildirirdi. Lomaşvili "Biz bu sənədin meydana çıxmasının əsl səbəbini bilmirik" deyir. İsxana qarşı döyüşdə martın 11-də qızıl ordunun uğradığı ağır məğlubiyyət, üsyanın indi daha təhlükəli hal alması bu narahatçılığın və uyğun sənədin meydana çıxmasının bizcə təbii səbəbi hesab aluna bilərdi. Martın 12-də "Pravda" qəzetində Zaqafqaziya "dekretlə kollektivləşmə" aparan respublikalardan biri kimi tənqid edildi. Və nəhayət. martın 14-də ÜK(b)P MK-nın "Kolxoz quruculuğunda partiya xəttinin təhrif edilmələri ilə mübarizə üsulları haqqında" qərarı (sovet tarixşünaslığında tarixi qərar kimi yer almış) elan olundu. Bir ay sonra partiya təşkilatlarına göndərilən məktubda Zaqafqaziyanın kolxoz quruculuğunda ən kobud səhvlərə və ifratçılığa yol verən respublika və milli vilayətlər sırasında öndə getdiyi qeyd olunmuşdu.

Aprelin 11-i A.İ.Krinitkiy və üç Zaqafqaziya respublikalarının rəhbərləri Moskvaya çağırılıb işdən azad edildilər. V.V.Lominadze Zakkraykomun birinci katibi seçildi.

Redens və Beriyanın təkidi ilə İsxan üzərinə ordu ilə hücum edilməsi və onun müvəffəqyyətsizliyə uğraması, Moskvanın əsəbiləşməsi və kollektivləşmə siyasətində yavaşma taktikasına keçməsi Beriyanın vəziyyətini çox ağırlaşdırdı. Bir az əvvəl nəyin bahasına olursa olsun İsxanı məhv etməyə çalışan Beriya indi nəyin bahasına olursa olsun onunla barışmağa, sülh müqaviləsi bağlamağa çalışırdı. Azərbaycanlılara yaxşı bələd olduğundan Qarayazılıların hörmətli ağsaqqallarından ibarət bir nümayəndə heyətini İsxanın yanına göndərib barışmaq istədiyini bildirdi/14/. İsxandan mənfi cavabla qayıdan heyətin tərkibini bir az dəyişdirib və QPU rəislərindən İsxanı yaxşı tanıyan Qeorqadzeni də onlara qoşub minnətə göndərən Beriya yenidən onu yola gətirməyə çalışdı. Döyüş sursatlarını tamamlamağa kəskin ehtiyac əmələ gəldiyindən İsxan sülh danışıqlarının mümkünliyünü nəzərdən qaçırmırdı.

1930-cu il martın 20-də Qarayazı meşəsinin əvvəlcədən şərtləşdirilmiş bir yerində İsxanın başçılıq etdiyi altı nəfərdən ibarət üsyançı bir tərəfdən və üç

QPU rəisi Qeorqadze, Ciciquzi, Vartanyan, eləcə də tanınmış kommunistlərdən Məhəmmədəli Əliyevdən ibarət hökumət nümayəndə heyəti digər tərəfdən danışığa başladılar. İsxan beş maddədən ibarət sülh müqaviləsi irəli sürdü: 1) 6 ay ərzində üsyançıların idarəsi altında olan ərazilərdən Qızıl Ordu birlikləri geri çəkilməli və bu yerlərə heç bir yeni silahlı qüvvələr gətirilməməlidir; 2) 6 ay müddətində üsyançılar silahlarını özlərində saxlayacaqlar; 3) 6 ay ərzində üsyançılar kooperativlər tərəfindən zəruri əşya və azuqə ilə təmin edilməlidirlər; 4) 6 ay ərzində kənd və qəsəbə sakinlərindən heç kim hər hansı bir səbəblə hökumət tərəfindən çağırılmayacaq; 5) Yuxarıdakı şərtlər tam ödənilməyi halda üsyançılar 6 aydan sonra silahlarını yerə qoyaraq dinc həyata qayıdacaqlar.

Əlavə olaraq İsxan bu maddələrdə heç bir dəyişikliyi qəbul etməyəcəyini söylədi.

Müqavilə şərtlərinin güman etdiklərindən çox ağır olduğunu bildirən QPU rəisləri Beriya ilə görüşmək üçün 24 saat möhlət istədilər. Doğrudan da o biri gün həmin nümayəndə heyəti Tiflisdən geri qayıdıb "Beriya salam gətirdi" və bütün şərtlərin qəbul olunduğunu bildirdi. Üstəlik Beriyanın İsxanı sayılan adamları ilə birlikdə Tiflisə barış ziyafətinə dəvət etdiyini söylədilər. Bu günlərdə Beriyanın ad günü idi və belə "əziz" gündə İsxanın iştirakı lap yerinə düşərdi. Beriyanın onu asanlıqla aradan götürmək istədiyini duyan İsxanın "yox" deməsinə baxmayaraq, "Beriya öz xərci ilə Sizə layiq bir məclis qurduğunu fikrindədir" deyərək Vartanyan Tiflisdən yüksək hökumət dairələrindən 25 nəfərin ziyafətdə iştirak edəcəyini də əlavə etdi. İsxan üç gün içərisində ordu çəkilsin və ziyafəti mən öz kəndimdə, öz evimdə verəcəyəm, deyərək söhbətin bitdiyinə işarə verdi.

Martın 25-də Dəmirçi-Hasanlıda İsxanın evində barış məclisi quruldu. Tiflisdən gələn nümayəndə heyətinə Caparidze başçılıq edirdi (bir sıra iştirakçıların ad və ata adlarını dəqiqləşdirə bilməmişik-h.İ).

Bu arada Qurban Hacıbayramlı sürgündən qaçıb gəldi. İsxanın sədrliyi ilə bir çox başbilən üsyançıların iştirak etdiyi toplantı çağırıldı və söz Qurbana verildi. Qurban müxtəlif yerlərdən üsyan başçıları və sovetləri sevməyən dünyagörmüş adamları dəvət edərək iri bir görüş keçirməyin və gücləri

birdləşdirməyin zəruriliyi haqqında danışıdı.

Aprelin ortalarında kollektivləşmə və kulakları ləğv etmə əleyhinə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanda baş verən bir sıra üsyan liderlərinin iştirakı ilə təxminən 250 nəfərlik bir yığıncaq işə başladı. Gürcü və ermənilərin də iştirak etdiyi bu qurultay təsiri bağışlayan toplantıya İsxan sədr seçildi. İştirakçıların on nəfəri erməni, ikisi gürcü, digərləri görünür ki, azərbaycanlılar idi (qonaqlardan hambo Saratikov, Artaş, Vaso, Sureyan və Qiyas Alqazağın adları məlumdur.

Müzakirələr və çıxışlar içində Qurbanın cızdığı plana münasibət məsələsi mərkəzi yer tutdu. Qurban Zaqafqaziyada bolşevizm əleyhinə üsyanların şiddətləndiyini, bir sıra antisovet təşkilatların fəaliyyət göstərdiyini və hökumətə qarşı aparılan mübarizənin müəyyən bir nəticə verə biləcəyi ehtimalından söz açdı. O, yeganə yolun Qafqazın hər tərəfinə nüfuz edə bilən geniş ölçüdə üsyan təşkilatının qurulmasında gördüyünü bəyan etdi. Top-tüfəng və maddi ehtiyacların ödənilməsi üçün zəruri işlər görüldükdən sonra düşməyə qarşı hər yerdə eyni zamanda son və qəti döyüşə girməyin lazım gələcəyini söylədi. Əgər bu yolda uğur qazanmasaq, qalan qüvvələrimizlə mütəşəkkil halda Türkiyəyə keçməkdən başqa çarəmiz qalmayacaq. Qurbanın bu fikri əksəriyyət, o cümlədən gürcü və ermənilər tərəfindən bəyənilirdi.

Bu toplantıdan sonra İsxan və Qurbanın şəxsi görüşmələrində köhnə fikir ayrılığı yenidən ortaya çıxdı: İsxan yenə də sovetlərlə danışığa çalışmaq və Türkiyəyə keçməkdən imtina etmək niyyətini ifadə etdi. Qurban isə Səni Sovet hökuməti heç vaxt bağışlamaz, onun ordusunu məhv etmişən, indi barışsan da bir az sonra səni məhv edəcəklər deyərək Türkiyə variantını yaddan çıxarmamağı israr edirdi.

Mart ayında Zaqafqaziyanı bürümüş və böyük əksəriyyəti əhalisi türk-azərbaycanlı olan rayonlarda baş vermiş güclü üsyanlar kolxoz quruculuğunun böyük sürətlə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Martın 1-də Gürcüstanda kollektivləşmə faizi 67,7 idisə, aprelin 1-nə olan məlumat 24,4 faiz idi. Həmin göstərici Ermənistan üzrə fevralın 1-də 65,1, aprelin 1-də isə 18,6 faiz idi (/16/, səh.220). Çox maraqlı haldır ki, Qarayazıda İsxan üzərinə, Ermənistanın Vedi-

Basar rayonda türk üsyançıları və eləcə də Naxçıvan üsyançıları üzərinə qəti hücum əməliyyatı eyni gündə martın 10-da başlanılmışdı.

Beriyanın fikri İsxanla sülh bağlayıb savaşı böyüməsinə imkan verməmək və beləliklə, partiyanın yeni qərarlarının həyata keçirilməsində fəallıq göstərmək, repressiv metodlar müəllifliyi ilə bağlı gözü kölgəliliyi aradan qaldırmaq, son ucunda isə yenidən üsyançılara divan tutmaq idi. Sülh müqaviləsi imzalanmasından iki ay belə keçməmiş Qarayazıdakı bəzi rus kəndlərində yenidən Qızıl Ordu birlikləri yerləşdirildi. Bütün durum aranın yenidən qarışacağını göstərirdi, Tiflisdən gələn xəbərlər də cəza əməliyyatları hazırlandığını təsdiq edirdi. Bir sıra təşkilati məsələlər həll edilmədiyi, o cümlədən lazımi qədər cəbbəxana toplanmadığını nəzərə alan İsxan burada döyüşə girməməyi, qüvvələrini Ermənistan-Lori düzənliyi və Qaraxaç yaylağına çəkməyi qərara aldı. QPU üsyançıların Ermənistan keçid hazırlığı apardıqlarını duyduğundan bütün yollarda ordu birlikləri yerləşdirildi. İsxan bacarıqla manevr edərək döyüşə girmədən meşə və dağlarla Loriyə çatmağa müvəffəq oldu. Tezliklə bir sıra kənd və qəsəbələrdə, eləcə də Türkiyə sərhəddinə yaxın dağlarda vəziyyətə nəzarət etməyə başladı. İlməzli, Cücəkənd, Soyuqbulaq, Karaisəli kimi kəndlərə qüvvələr yerləşdirən İsxan özü bir dəstə ilə Qaraxaç dağlarında məskən saldı.

Hökumət yenidən nümayəndələr göndərərək İsxanı çox qiymətləndirdiyini, onunla barışmaq istədiyini bildirdi. Müqavimət mexanizmini gücləndirmək üçün vaxta çox ehtiyac olduğundan üsyançılar sülh təklifini qəbul etdilər. Elə həmin an İsxandan yerli ərazidə və sərhəd zonasında banditizm qarşı mübarizə aparan milis qüvvələrinin rəisi vəzifəsini aparmağı xahiş etdilər. İsxan çox güman ki, yenə də hökumətlə tam barışaraq ölkəni tərk etməmək və dinc həyata qayıtmaq arzusunu gerçəkləşdirmək üçün bu işi qəbul etdi. Yaxın silahdaşlarından Alı Haqqalanlıni özünə müavin təyin etdi. Lakin, işin belə alınması QPU agentlərinə İsxanı yaxından işləmək imkanı verdi; tez-tez milis işçisi, köməkçi qüvvə adı ilə İsxanın yanına "görüşməyə", "məsləhətləşməyə" gələnlərin sayı artırdı. Qurban "hökumət adamları səni məhv edəcəklər, İsxan, onlara inanma, onlardan aralı gəz" deyərək narazılığını gizlətmirdi.

Bu əsnada ordu birliklərinin Gümrü tərəfdən şimala, Başkeçid tərəfdən isə cənuba hərəkət başladıkları haqqında xəbər gəldi. Tezliklə İlməzli kəndindəki üsyançılar mühasirəyə alındılar. Şiddətli bir savaşı başladı və bir neçə gün tərəflərdən heç biri müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Erməni kəndlərinin vasitəsilə cəbbəxanasını gücləndirməyə müvəffəq olan İsxan köməyə gəldi və mühasirəni yarıb hamını xilas edə bildi. Vəziyyət hər cəhətdən ağırlaşmışdı. Qurban təcili olaraq Türkiyəyə keçməyi tələb etdi. Lakin sərhəd rayonları ordu birlikləri tərəfindən nəzarətdə olduğundan və yollar dağ və dərələrdən ibarət olduğu üçün ailəli keçid çox çətin məsələ idi. İsxan keçmək istəyənlərin hamısına "Doğrudan da bu hökumətlə yola getmək asan iş deyil, Siz gedin. Mən sizin ailələrinizi və camaatı qorumaq üçün burda qalmalıyam, xalqı başsız qoymaq olmaz". Qurban başda olmaqla bir dəstə Türkiyəyə keçdi (Qurban hacıbayramlı Türkiyədə və Polşada mühacir dərnəklərində fəaliyyət göstərirdi. O, 1973-cü ildə İzmit şəhərində vəfat etdi). Açıq döyüşə girməmək, barış ehtimalını saxlamaq üstün İsxan Türkiyəyə keçməyən üsyançıların müxtəlif tərəflərə səpələnməsini və vəziyyəti araşdırmalarını əmr etdi. O, özü isə kiçik dəstəsi ilə Gürcüstandan gəlmiş yaylaq xalqının və yerli camaatın müdafiəsində dayanmış və eyni zamanda öz hökumət vəzifəsini də yerinə yetirməkdə idi. Beləliklə, dartılmış kəndir üzərində oyuna bənzər gərgin bir vəziyyət yaranmışdı.

Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin kollektivləşmə siyasətindəki eniş-yoxuşlar respublikalarda həmin siyasətin həyata keçirilməsindəki əyintiləri daha da böyüdür, ölkədə xaos yaradırdı. Ş.Eliava ÜK (b) P MKnın 1930-cu il 6 yanvar tarixli qərarını Zaqafqaziya kommunist liderlərinin sadəcə anlamadığı qənaətində idi: "Bizdə, ZSFSR-də dərhal elliklə kollektivləşməyə keçirilməsi haqqında bir söz belə yox idi. Biz lazımi səviyyədə araşdırmadan səhvlərə yol verdik. Bu direktivi məlum kompaniyanın başlancığı kimi qəbul etdik... Yalnız arabamız dönəndən sonra biz yolda böyük çala-çuxurların və maneələrin olduğunu gördük" /19/.

Kollektivləşmə dövrünün tənqidinə həsr olunmuş əsərlərdə "yuxarıdakı partiya təşkilatlarını günahkardır, yoxsa aşağıdakıların?" sualı qoyulur və çox zaman birqiymətli və birtərəfli cavablar əsaslandırılır. Lakin 20-ci illərin sonu və

30-cu illərin əvvəllərinə aid siyasi və ya təsərrüfat məsələləri üzrə direktivlərin təhlili bir tərəfdən Moskvanın siyasətindəki ləngər-lömələri, eniş-yoxuşları, digər tərəfdən isə yerlərdəki fərasətsiz və eyni zamanda amansız özfəaliyyəti asanlıqla aşkara çıxarır. "Aşağılar" fərqlənmək istəyirdilər, başqa respublikalardakı göstəriciləri aşib keçmək istəyirdilər. D.Bünyadzadə demişkən "yerlər mərkəzin səhvlərini daha da inkişaf etdirirlər"/19/. Sovet dövlətinin və kommunist partiyasının sahibləri bir an belə tutduqları "general xəttin" təftişinin mümkünlüyünü qəbul etmir, "böyük çala-çuxur və maneələrlə" dolu 1930-cu ilin ortalarında "kənddə kapitalist elementlərinin məhdudlaşdırılması və sıxışdırılıb aradan çıxarılması siyasətindən yeni kulakçılığın bir sinif kimi ləğvi siyasətinə" keçirdilər (/20/, səh.202).

1930-cu il mayın 24-də Azərbaycan K(b)P MK-nın 5 may tarixli xahişinə əsasən Zakkraykom "Yerlərdə cəza siyasəti haqqında" qərar qəbul etdi: "Bandit üsyan hərəkətləri baş verən yerlərdə bütün bandit dəstələrinin başçıları. əllərində silahla ələ keçmiş aktiv iştirakçıları və dinc həyata qayıtmış banditlərin başçıları istisnasız ən yüksək cəzaya məruz edildilər". Eyni gündə üsyançılara silahı yerə qoymaq və dinc həyata qayıtmaq yolunu da tam bağladılar: "dinc həyata keçmiş banditlərin qanuniləşməsi (leqalizasiya) qəti olaraq qadaqan edilsin"/14/.

Təxminən iki ay keçmiş Türkiyə sərhəddində dolaşan Nağı hacıbayramlı kiçik bir dəstə ilə gəlib İsxanla görüşdü. Hadisələrin fəal iştirakçısı onunla rastlaşarkən keçirdiyi hissləri belə ifadə edirdi: "Qaraxaç yaylağını qərargah halına gətirmiş və bu dağda düşmən dolaşmasına imkan vermir, bütün hərəkətləri bir qəhrəmanlıq təəssüratı bağışlayırdı"/14/. Gizli bir toplantıda yaranmış vəziyyət hərtərəfli təhlil edildi, Sovetlər əleyhinə olan üsyanların bir qisminin Ordu tərəfindən yatırıldığı və digər üsyanlara qarşı hökumətin geniş hücumlar hazırladığı qeyd edildi. Bütün bunlar, eləcə də Qurbanın Türkiyədən göndərdiyi "İsxanı bir gün belə gecikmədən Türkiyəyə keçməyə məcbur edin" xəbəri müzakirə olundu. İsxan bu toplantıda danışmadı və qərarını bir neçə gündən sonraya planlaşdırılan toplantıda bəyan edəcəyini söylədi. Yazılı mənbəyə /14/ və İsxanın hal-hazırda Gürcüstanda yaşayan qızı Mərziyə xanımın söylədiklərinə görə artıq vəziyyəti dərk edən İsxan öz ailəsi, üsyançılar

və onların ailələri ilə birlikdə Türkiyəyə və ya İrana keçəcəyini qəti qərara almışdı. Lakin düşündüyü planı həyata keçirmək üçün Vorontsovka və Calaloğluna getməli olduğunu bildirmişdi.

QPU yenə də yatmamışdı, Qaraxaçda İsxanın yanına köməkçi və xidmətçi kimi təhkim edilmiş Oruc adlı gizli QPU məmuru vəziyyət haqqında xəbərçilik edə bilmişdi. İsxan Qaraxaçın Naltegən (digər adı Dolama yolu) qismində yerləşən köç əhlini və döyüşçülərini tərک etdikdən bir az sonra ordu hissələri oraya hücum etdi. İsxansız gözlənilməz hücum qarşısında qalmış, qüvvələri parçalanmış üsyançıların bir qismi Türkiyəyə keçməyə müvəffəq oldu, bir neçəsi öldürüldü və bəziləri də əsir alındı.

Bu qəziyyədən xəbərsiz olan İsxan isə Vorontsovkada işlərini tamamladıqdan sonra cəmi iki silahdaşı Alı haqqalanlı və Sadıx Sadıxoğlu ilə bərabər Calaloğluna (indiki Stepanavan) yola düşdü. Çalaloğlunda İsxana qarşı böyük miqdarda milis və əsgərlərdən ibarət pusqu qurulmuşdu. İsxanın yanına gedib-gələn və bu pusquda rəzil rol oynamış Daneliya soyadlı bir Tiflis sakininin dəfələri müxtəlif adamlara, o cümlədən İsxanın ailəsinə seylədiyi və digər şahidlərin də əsasən təsdiq etdiyi əhvalat İsxanın bizə məlum son saatlarını təsvir edir: "Məni Calaloğlu mərkəzi milis şöbəsinə çağıraraq dedilər ki, Moskvadan gəlmiş yüksək rütbəli bir məmur İsxanın igidliyi, mərdliyi haqqında çox eşidib və onunla şəxsən tanış olmaq istəyir. Mən heç nədən şübhələnmədim və bu söhbəti İsxana çatdırdım (özünü təmizə çıxararkən Daneliyanın səmimiliyi böyük şübhə doğurur.h.İ.). Təyin olunan vaxtda Moskvadan gələn adam, iki vəzifəli milis işçisi və mən kabinetdə İsxanı gözləyirdik. Artıq mən bilirdim ki, İsxana tələ qurulub, onu tutub güllələmək istəyirlər. Calaloğlu milis işçiləri və əsgərlərlə dolmuşdu, milis şöbəsinin ətrafında və içində silahlı adamlar pusquda dayanmışdılar. Lakin mən heç nə edə bilməzdim, ürəyimdə deyirdim ki, bir iş çıxsın və İsxan buraya gəlməsəydi nə yaxşı olardı. Ancaq o, həm verdiyi sözə möhkəm, həm də sözə tez inanan idi. Ayaq səsləri eşidildi və İsxan daxil oldu. O, cavan olsa da dünyagörmüş adam idi və arxasınca qapılar bağlandıqca şübhəsiz ki, məsələni başa düşmüşdü, ancaq geriye yol yox idi. Çox qətiyyətli görünürdü, gülümsədi və "hə, sən burdasanmı,

çox yaxşı oldu" deyib yarı istehza ilə və yarı sevinmiş kimi mənə baxdı (Zəhmli adamdı, amma həmişə xəfifcə gülümsəyərdi). İsxana oturmaq təklif etdilər, o sağ ayağını sol ayağının üstünə aşıraraq və kəmərdən asılmış mauzerini dizinin üstünə tərəf sürüşdürərək oturdu. Moskvadan gələn adam İsxana müraciət etdi: "Sənin igidliyin haqqında çox eşitmişəm, biz sənə Ermənistanda yaxşı vəzifə təklif etmək istəyirik, sən öz silahını təhvil ver, sənə yenisini təqdim edəcəyik". İsxan yenə gülümsədi və "Nə olar, qoy olsun, mauzerimi verərəm, mauzeri asdığım kəməri də verərdim, amma kəmər mənə yadigardır, onu götürəcəm" deyə sakitcə kəməri açmağa başladı. Məncə heç kim deyilən sözlərə dərinə fikir vermirdi, İsxanın aldandığını güman edərək sevincək bir-birinin üzünə baxıb rahat nəfəs aldılar. İsxan kəməri açıb birdən mauzerini əlinə aldı, "alın, köpək uşağı" deyə gözümüzü qırpmağa macal tapmamış üç atəş açdı. İki milis rəisi yerindəcə öldülər, Moskvadan gələn adam (bilmirəm o, doğrudanmı Moskvadan gəlmişdi, amma rus idi) ağır yaralandı və bir neçə saatdan sonra o da öldü. Can şirindir, mən qorxumdan stolun altına girdim. İsxan məni dartıb çıxartdı, mən yalvardım ki, "məni balalarının başına çevir, bilməmişəm". O, acı-acı gülümsədi: Qorxma, səni öldürməyəcəm, səni özümdən yadigar saxlayacam dedi. "Yadımdamı, demişdin ki, İsxan, sənə xain çıxsam, allah sağ qolumu qurutsun" deyib sağ qoluma iki güllə sıxdı. Görürsünüz ki, o zamandan sağ qolum yoxdur. Sonra özünü pəncərəyə vurdu, şüşə parçalanıb dağıldı. O, bir an dönüb mənə baxdı, gözünün altı çapılmışdı, əli ilə axan qanı silib bayıra atıldı. Sonrasından xəbərim yoxdur, deyirlər ki, onu vurdular".

Doğrudan da İsxanın həyatı və ölümü haqqında səhih məlumatlar yalnız bu ana qədərdir. Bir çoxları onun pəncərədən düşüb həyətdəki hasardan aşarkən vurulduğunu söyləyirlər. Bir sıra şahidlər İsxanın oradan qaçdığını, bir erməninin evinə gəldiyini, üzündəki çapığı təmizləyərək ona tibbi yardım edildiyini iddia edirlər. Bəzilərinə görə o, qaçdıqdan sonra iki yoldaşı Alı və Sadıx ilə mühasirəyə düşüb, döyüşüb həlak olmuşlar. Hətta onun Naxçıvana getdiyi, yerli üsyançılara qoşulduğu və sonra İrana keçdiyini güman edənlər də vardır. Hələlik onun ölümü haqqında bizə məlum və yoxlanılması çətin olan yeganə yazılı məlumatı gətirməklə kifayətlənirik: "İsxanı dəstəsilə bərabər

Çalaloğlundə məhv etmək üçün milis qüvvələrindən əlavə 400 qızıl süvari eyni qəsəbəni mühasirəyə aldı. Bu qüvvələrlə üsyançılar arasında başlayan qanlı çarpışmalar nəticəsində bə"zi QPU şefləri və süvari komandiri daxil olmaqla 75 düşmən öldürükdən sonra İsxanın yoldaşları ilə bərabər şəhid edildiklərini xəbər aldım"/14/.

İsxan Gürcüstanın Qarayazı rayonu Dəmirçi-hasanlı kənd sakini İsə hacıbayramoğlunun ailəsində 1897-ci il yayın sonunda Ermənistanın Qaraxaç yaylağında anadan olmuşdur. Atası İisə 1897-ci ilin yazında hələ İisə anadan olmamış vəfat etmiş, anası Tükəzban (Alcanlı) isə 1930-cu il martın 25-də dünyasını dəyişmişdir. İisə 1930-cu il yenə yayın sonunda 33 yaşında elə anadan olduğu yerlərdə də qəhrəmancasına həlak olmuşdur (və ya bizə məlum olan son günlərini yaşamışdır). Yaxın və uzaq ölkələrdə deyil, öz vətəninə namus və şərəflə yaşamaq uğrunda mübarizə aparmış bu qəhrəman ədalətsiz qanun və qaydaların hökm sürdüyü bir zamanda ədalətə qovuşa bilməmişdir.

1930-cu ilin sentyabrında İisənin qorxusundan heç kimin ayaq basa bilmədiyi Dəmirçi-hasanlı kəndində xalqın gözünü qırmaq üçün 7 nəfər kənd sakinini xalqın gözü önündə güllələdilər.

Bir sıra kulak ailələrini, o cümlədən İisənin və onun silahdaşlarının nəsilərini 2 illiyə əvvəlcə aclıq və ölümün hökm sürdüyü Qazaxıstana (qazaxların sayı 1926-cı ildəki 4 milyon nəfərdən 1939-cu ildə 3,1 milyon nəfərə enmişdi) /21/, oradan isə Qırğızıstana sürgün etdilər.

Əgər 1929-30-cu illərdə hökumət tərəfindən kollektivləşmənin yetişmədiyi hesab edilən və təxirə salındığı az sayda rayonlardan biri Qarayazı idisə, 1931-ci ilin ortalarına yaxın Gürcüstan üzrə elliklə kollektivləşmə aparılmış cəmi 5 rayon qeydə alınmışdı və onlardan biri Qarayazı idi /9/,/16/.

Ədəbiyyat

1. F.Kazemzade. Struggle for the Transcaucasus (1917-1921). N.Y.: Philosophical Library, 1951.
2. R.K. Suny. The Baku Commune: Class and Nationality in the Russian Revolution. Princeton, 1972.
3. Transcaucasia: Nationalism and Social Change. Editor: Ronald Krikor Suny. Ann Arbor, 1983.
4. T. Swietochowski. Russian Azerbaijan, 1905-1920; The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge, England and N. Y: Cambridge University Press, 1985.
5. D.B.Nissman. The Soviet Union and Iranian Azerbaijan: The Uses of Nationalism for Political Penetration, Boulder, Colo: Westview, 1987.
6. A.L.Altstadt. The Azerbaijani Turks. Power and Identity under Russian Rule, Hoover Institution Press, Stanford, CA 1992.
7. T. Swietochowski. Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition, N. Y., Columbia University Press, 1995.
8. Ф.Махарадзе. Грузия в девятнадцатом столетии. Краткий исторический очерк. Тифлис, 1933.
9. R.K. Suny. The Making of the Georgian Nation, Indiana University Press, 1994.
10. Е.В. Хоштария. Очерки социально-экономической истории Грузии: Промышленность, города, рабочий класс (XIX в. — начало XX в.), Тбилиси, 1974.
11. А.Б.Кадиев. Интервенция и гражданская война в Закавказье, Военное издательство, Москва, 1960.
12. История национально-государственного строительства в СССР (т.I: 1917-1936), "Мысль", Москва, 1979.
13. Ö.F.Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri (Toplanmış və tərtib edilmiş prof. Ş.Qurbanov), Yazıçı, Bakı, 1992.
14. N. Bayramgil. Kızıl istilanın doğurduğu Azərbaycan isyanlarından hatıralar,

TÜRK İZİ, 1954/55.

15. N. Bayramgil. Q.P.U. zindanlarındakı gecelerin kanli manzaraları, TÜRK İZİ, 1954/55.
16. П.Н.Ломашвили.Великий переворот, Изд-во «Сабчота Сакартвело», Тбилиси, 1972.
17. D.M. Lank. A modern history of Keorkia, N.Y: Krove Press, 1962.
18. N.Bayramgil. Komunistlerin kolhoz teşkilatı ve köylü, TÜRK İZİ, 1956.
19. VI съезд коммунистических организаций Закавказья. Стенографический отчет., Тбилиси: Заккнига, 1930.
20. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т.2, М: Государственное Издательство политической литературы, 1957.
21. В.И.Козлов. Национальности СССР (этнодемографический обзор). М.,1975.

Məqalə aşağıdakı mənbələrdə dərc edilmişdir.

Azərbaycanda ictimai-siyasi fikir XX əsr, konfransın əsərləri, Bakı, 12 may, 1996. – Bakı: Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 1996. – s. 1-16.

Həmçinin // Gürcüstan qəzeti. – Tiflis. – 1996. – № 34-42.

Həmçinin // Xalq qəzeti. – Bakı. – 1996. – № 148-150.

Həmçinin // Zəngəzur qəzeti. – Bakı. – 2000. – № 10. – s. 4-5; № 11. – s. 4-5; № 12. – s. 4-5.